



جایگاه و اهمیت ایتام از منظر روایات

مهسا برمکی

دانشجوی مقطع کارشناسی دانشگاه الزهرا (س)، تهران

چکیده

در هر جامعه ای گروهی از کودکان هستند که والدین خود را بر اثر عواملی از دست داده و تنها مانده اند. مشکلات یتیمان فقط به مسئله معاش و مادیات محدود نمیشود، هر چند که نبود آن ها نیز بسیار سخت است، اما آن چه که از خوراک و پوشاک مهم تر است، محبت و مورد توجه واقع شدن است؛ چرا که انسان موجودی لطیف و تشنه محبت، به ویژه در دوران کودکی است، حال اگر چنین افرادی محبت نبینند، هیچ تضمینی برای داشتن زندگی سالم برای آنها وجود ندارد و چه بسا ممکن است دچار بحران های شخصیتی و اجتماعی شوند. زیرا در محیط خانواده است که انسان تربیت معنوی، اجتماعی و اخلاقی می شود و عدم داشتن خانواده، در کودکان یتیم منجر به صدمات جبران ناپذیر روحی می گردد. از این رو، اسلام موضوع یتیم نوازی را به عنوان یکی از مهم ترین مسائل جامعه اسلامی معرفی کرده و برای حل این مشکلات، راه حل و توصیه هایی را مطرح کرده است. براساس روایات معصومین - علیهم السلام - ایتام به دو دسته یتیم ظاهری و یتیم معنوی تقسیم شده اند. ایتام ظاهری؛ روایات بیشتری را نسبت به یتیمان معنوی به خود اختصاص داده اند. در پژوهش حاضر سعی داریم که به مسئله جایگاه و اهمیت ایتام از منظر روایات با تکیه بر روش توصیفی - کتاب خانه ای پردازیم.

واژگان کلیدی: یتیم، مهرورزی نسبت به ایتام، شرایط استفاده از مال یتیم، اکرام ایتام، حفظ منافع ایتام



مقدمه

کودکان آسیب پذیرترین قشر جامعه هستند. از آنجا که کودکان یتیم از نعمت والدین محروم اند، بیش از هر شخصی نیازمند حمایت های مادی و معنوی افراد توانمند هستند. این کودکان در کنار نیاز اقتصادی، از نظر عاطفی کمبودهایی دارند که اگر خلا آنها از این نظر پر نشود کودکانی ناسالم و در بسیاری از موارد خطرناک بار می آیند. به علاوه، عواطف انسانی ایجاب می کند که آنها همچون سایر فرزندان جامعه مورد حمایت و توجه عموم باشند. عدم توجه و رها کردن آنها در آینده هزینه های سنگینی را بر جامعه وارد خواهد ساخت و میتواند عامل بسیاری از ناهنجاری ها باشند.

از زمان های گذشته تا به امروز مسئله کمک به ایتم براساس فطرت انسانی مورد توجه بشریت بوده است. باتوجه به الهی بودن دین اسلام، غیر ممکن است که درمورد این مسئله مهم سخنی نگفته باشد. حال مسئله اصلی این است که تا چه میزان سرپرستی و حمایت ایتم برای اسلام اهمیت دارد و شرایط سرپرستی یتیم چیست؟ بنابراین، این مقاله قصد دارد با بررسی روایاتی در مورد ایتم به جایگاه و اهمیت آن پردازد.

پیشینه پژوهش

تاکنون درباره موضوع ایتم، پژوهش های گوناگونی انجام شده است. به همین دلیل، در اینجا از منابعی نام برده می شود که در زمینه ی پژوهش حاضر نگارش یافته است، و به موضوع این مقاله بیشترین شباهت را دارد. اما نکته حائز اهمیت این است که هدف از انجام این پژوهش بررسی جایگاه و میزان اهمیت ایتم در سخنان معصومین - علیهم السلام- است در حالی که در مقالات نگارش شده، به بررسی آسیب های پدیده یتیمی و روش توانمندسازی کردن آنان یا به بررسی فقهی احکام و شرایط فرزند خواندگی در اسلام پرداخته اند.

این مقالات عبارت اند از:

محمدی نیا، محمد رضا؛ یوسف وند، راضیه (۱۳۹۹). «اکرام ایتم و آثار و برکات آن». مجله همایش ملی پژوهش های قرآنی.

دوره سوم

احمدوند، خلیل اله؛ رفیعی، بهاره؛ جاسمی، شهلا، (۱۳۸۹). «بررسی فقهی احکام و شرایط فرزند خواندگی در اسلام». فصلنامه بین المللی قانون یار

باتوجه به بررسی انجام شده، مقالاتی که تاکنون درباره ایتم در قرآن و روایات، نوشته شده است؛ برشمرده شد. در نتیجه، در حال حاضر، مقاله ای درباره جایگاه و اهمیت ایتم در روایات وجود ندارد.



بررسی مفهوم «یتیم»

یتیم (جمع: ایتام، یتامی) در اصطلاح فقهی کسی است که پدرش را قبل از بلوغش از دست داده است (شیخ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲: ص ۲۸۱)؛ هر چند جدش زنده باشد. (الوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۴: ص ۲۴۱؛ شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳: ص ۵۳۸) از نظر شرعی به کسی که مادرش فوت کرده باشد، یتیم نمیگویند. (شیخ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲: ص ۲۸۲، طباطبائی، ۱۴۱۷ق: ص ۲۱۹) در قرآن و حدیث، یتیم در معنای غیر شرعی و لغوی به معنای انفراد و تنهایی و در انسان شامل کسی میشود که یکی از والدینش را از دست داده است (جصاص، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ص ۱۲) نیز استعمال شده است.

اقسام «یتیم» در روایات

بر اساس روایات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه اطهار (علیهم السلام) دو نوع یتیم وجود دارد:

۱. یتیم ظاهری همان کسی است که پدر یا مادر و پدر خود را از دست داده است که روایات فراوانی درباره آنها آمده است. اقسام یتیم ظاهری عبارت اند از: آثار سرپرستی و پناه دادن یتیم، مهرورزی و آثار و برکات آن، یتیم نوازی نبود کننده قساوت قلب، احکام مال یتیم، ضوابط و حدود استفاده از مال یتیم، ظلم به یتیم گناه کبیره است، عواقب به ناحق خوردن مال یتیم در دنیا و آخرت، شرایط بازگرداندن اموال یتیم، توجه به بعد تربیتی کودکان یتیم.
۲. یتیم معنوی که به آنها ایتام ال محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) هم گفته میشود، آنها شیعیانی هستند که دستشان به امامشان نمیرسد؛ چون امام به منزله پدر است، و کسی که دستش از دامان پدر کوتاه باشد یتیم است. سرپرستی و کفالت یتیمان معنوی به عهده دانشمندان دینی است.



➤ یتیم معنوی یا یتیم ال محمد (صل الله علیه و آله و سلم)

آثار و پاداش تعلیم دهندگان علم به ایتم معنوی

از آنجایی که ایتم ال محمد (صل الله علیه و آله و سلم) دسترسی به امام زمانه خود ندارند و در حکم مسائل دینی در مانده هستند، به همین دلیل عالمان دین که به تمامی احکام و مسائل دینی آگاه هستند، موظف اند که دانش خود را در اختیار این افراد بگذارند؛ در همین راستا، خداوند سبحان به جبران این عمل صالح پاداشی برای آنها در نظر گرفته است.

طبق روایاتی از پیامبر اکرم (صل الله علیه و آله و سلم) و امام حسین (علیه السلام) پاداش و جایگاه افرادی که به یتیمان آل محمد (ص) تعلیم و آموزه های اسلام را می آموزند بهشت جاودان است.

❖ عنه صلی الله علیه و آله : إِنَّ عُلَمَاءَ شِيعَتِنَا يُحْشَرُونَ فَيُخْلَعُ عَلَيْهِمْ مِنْ خِلْعِ الْكِرَامَاتِ عَلَى قَدَرِ كَثْرَةِ عُلُومِهِمْ وَ جَدِّهِمْ فِي إِرْشَادِ عِبَادِ اللَّهِ ، حَتَّى يُخْلَعَ عَلَى الْوَاحِدِ مِنْهُمْ أَلْفُ أَلْفِ خِلْعَةٍ مِنْ نُورٍ . ثُمَّ يُنَادِي مُنَادِي رَبَّنَا عَزَّ وَ جَلَّ : أَيُّهَا الْكَافِلُونَ لِأَيْتَامِ آلِ مُحَمَّدٍ ، النَّاعِشُونَ لَهُمْ عِنْدَ انْقِطَاعِهِمْ عَنْ آبَائِهِمُ الَّذِينَ هُمْ أُمَّتُهُمْ ، هَؤُلَاءِ تَلَامِذَتِكُمْ وَ الْأَيْتَامُ الَّذِينَ كَفَلْتُمُوهُمْ وَ نَعَشْتُمُوهُمْ ، فَاخْلَعُوا عَلَيْهِمْ (كَمَا خَلَعْتُمُوهُمْ) خِلْعَ الْعُلُومِ فِي الدُّنْيَا (التفسير المنسوب إلى الإمام العسكري عليه السلام : ٢١٦/٣٤٠)

✓ پیامبر اکرم (صل الله علیه و آله) : علمای شیعه ما [در قیامت] محشور می شوند و به اندازه فراوانی علوم و کوشششان در ارشاد بندگان خدا، خلعت های کرامت بر آنان پوشانده می شود، تا جایی که بر هر یک از آنان هزار هزار خلعت نور می پوشانند. آنگاه منادی پروردگار ما ندا می دهد: ای سرپرستان یتیمان آل محمد! ای کسانی که این یتیمان جدا از پدرانشان - یعنی همان امامانشان - را جان و نشاط بخشیدید! اینان شاگردان شما و همان یتیمانی هستند که آنان را سرپرستی کردید و حیات و نشاطشان بخشیدید. اینک بر آنان خلعت پوشانید، همان گونه که در دنیا بر آنان خلعت علوم پوشانید.

در حدیثی از امام حسین (علیه السلام) خداوند کریم به ازای هر حرفی که عالم دین به یتیم معنوی آموخته است، هزاران قصر در بهشت ها به او اعطا می کند.



❖ تفسیر الإمام علیه السلام ج، الإحتجاج بإسناد إلی أبی مُحَمَّد العَسْکَرِیِّ ع قَالَ قَالَ الْحُسَینُ بْنُ عَلِیِّ ع مَنْ کَفَلَ لَنَا یتِیمًا قَطَعَتْهُ عَنَّا مَحَبَّتَنَا بِاسْتِثَارِنَا فَوَاسَاهُ مِنْ عُلُومِنَا الَّتِی سَقَطَتْ إِلَیْهِ حَتَّى أَرْشَدَهُ وَ هَدَاهُ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يَا أَيُّهَا الْعَبْدُ الْکَرِیمُ الْمُوَاسِی أَنَا أَوْلَى بِالْکَرَمِ مِنْکَ اجْعَلُوا لَهُ يَا مَلَائِکَتِی فِی الْجَنَانِ بَعْدَ کُلِّ حَرْفٍ عَلَّمَهُ أَلْفَ أَلْفٍ قَصْرٍ وَ ضَمُّوا إِلَیْهَا مَا یَلِیقُ بِهَا مِنْ سَائِرِ النِّعَمِ. (مجلسی، ج ۲: ص ۴)

✓ امام حسین (علیه السلام): هر کس یتیمی از ما را که به سبب در خفا و استتار بودن ما، به ما دسترسی ندارد سرپرستی کند و از علوم ما که نصیب او شده است در اختیار وی بگذارد و او را راهنمایی و هدایت کند، خداوند عز و جل فرماید: ای بنده کریم و غم خوار! من به کرم و بخشندگی از تو سزاوارترم. ای فرشتگان من! به تعداد هر حرفی که به او آموخته است، هزار هزار قصر در بهشت ها برایش بسازید و از دیگر نعمت هایی که در خور این قصرهاست به آنها اضافه کنید.

براساس دیدگاه پیامبر (صل الله علیه و اله) یتیمی فردی که امام خود را ندیده و توان دسترسی به او را ندارد، سخت تر از فردی است که والدین خود را از دست داده، زیرا یتیم معنوی حکم مسائل دینی که به آن مبتلا می شود را نمیداند و درمانده می شود.

❖ تفسیر الإمام علیه السلام ج، الإحتجاج بإسنادِهِ إلی أبی مُحَمَّد العَسْکَرِیِّ ع قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ آبَائِهِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ص أَنَّهُ قَالَ: أَشَدُّ مِنْ يَتِيمِ الْيَتِيمِ الَّذِي انْقَطَعَ عَنْ أَبِيهِ يَتِيمٌ انْقَطَعَ عَنْ إِمَامِهِ وَ لَا يَقْدِرُ عَلَى الْوُصُولِ إِلَيْهِ وَ لَا يَدْرِي كَيْفَ حُكْمُهُ فِيمَا يَبْتَلِي بِهِ مِنْ شَرَائِعِ دِينِهِ أَلَا فَمَنْ كَانَ مِنْ شِيعَتِنَا عَالِمًا بِعُلُومِنَا وَ هَذَا الْجَاهِلُ بِشَرِيعَتِنَا الْمُنْقَطِعُ عَنْ مُشَاهَدَتِنَا يَتِيمٌ فِي حِجْرِهِ أَلَا فَمَنْ هَدَاهُ وَ أَرْشَدَهُ وَ عَلَّمَهُ شَرِيعَتَنَا كَانَ مَعَنَا فِي الرَّفِيقِ الْأَعْلَى. (مجلسی، ج ۲: ص ۲)

✓ پیامبر اکرم (صل الله علیه و اله): از یتیمی کسی که پدرش را از دست داده سخت تر، یتیمی کسی است که از امام خود بریده شده و توان دسترسی به او را ندارد و حکم مسائل دینی مورد ابتلایش را نمی داند. بدانید که هر کس از شیعیان ما به علوم ما آگاه باشد، این شخصی که به شریعت ما آگاه نیست و دسترسی به ما ندارد، [همچون] یتیمی است در دامان او. بدانید که هر کس او را هدایت و ارشاد کند و شریعت و احکام ما را به او بیاموزد، در جمع بهشتیان برین با ما خواهد بود.



➤ یتیم ظاهری

آثار پناه دادن یتیم

افرادی که به یتیم پناه بدهند و آنها را به سرپرستی بگیرند، در کنار اینکه لطف و رحمت خداوند شامل حالشان میشود، به بهشت جاودان هم دست می یابند. پناه دادن و سرپرستی یتیم میتواند عذاب فرد سرپرست را کم کند یا آن را از آتش جهنم نجات دهد.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) در مورد عذاب کشیدن مرده ای که در دنیا فرزند صالح تربیت کرد و فرزند او کودک یتیمی را پناه داد فرمودند:

❖ الأُمَالِي لِلصَّدُوقِ الْعَطَّارُ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْكُوفِيِّ عَنِ التَّفْلِسِيِّ عَنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدَ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ آبَائِهِ ع قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ بِقَبْرِ يَعْدَبُ صَاحِبِهِ ثُمَّ مَرَّ بِهِ مِنْ قَابِلٍ فَإِذَا هُوَ لَيْسَ يُعَذَّبُ فَقَالَ يَا رَبِّ مَرَرْتُ بِهَذَا الْقَبْرِ عَامَ أَوَّلِ فَكَانَ صَاحِبُهُ يُعَذَّبُ ثُمَّ مَرَرْتُ بِهِ الْعَامَ فَإِذَا هُوَ لَيْسَ يُعَذَّبُ فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِ يَا رُوحَ اللَّهِ إِنَّهُ أَدْرَكَ لَهُ وَلَدٌ صَالِحٌ فَأَصْلَحَ طَرِيقًا وَأَوْى يَتِيمًا فَغَفَرْتُ لَهُ بِمَا عَمِلَ ابْنُهُ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۲ / نقل از أمالی الصدوق: ۳۰۶)

✓ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: عیسی بن مریم به قبری گذر کرد که صاحب آن عذاب می کشید و سال دیگر بر آن گذر کرد و عذاب نداشت، گفت: پروردگارا! من سال پیش بر این گور گذشتم و مرده اش در عذاب بود و امسال که گذر کردم عذاب نداشت؟ خدای عزوجل به او وحی کرد: ای روح الله! فرزند خوب او بالغ شد و راهی را اصلاح کرد و یتیمی را در پناه گرفت و به سبب آنچه فرزندش کرد آمرزیده شد.

در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) به نقل از پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) درباره حضور سرپرست یتیم در بهشت در کنار پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) گفته شده که:

❖ قرب الإسناد ابن طریف عن ابن علوان عن الصادق عن أبيه ع قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ كَفَلَ يَتِيمًا وَكَفَلَ نَفَقَتَهُ كُنْتُ أَنَا وَهُوَ فِي الْجَنَّةِ كَهَاتَيْنِ وَقَرْنَيْنِ إِبْصَعِي الْمَسْبُحَةِ وَالْوَسْطَى (مجلسی، ج ۷۶: ص ۳ / نقل از قرب الإسناد: ص ۴۵)



✓ امام صادق (علیه السلام) از پدرش از پیغمبر (صلی الله علیه و آله)، که فرمود: «هر کس سرپرستی یتیمی را کند و خرج او را بدهد، با من در بهشت مانند این دو انگشت قرین است. و دو انگشت مسبحة و میانه خود را به هم سرپرستی جفت کرد.

امام باقر (علیه السلام) در روایتی از چهار خصلتی سخن گفته اند که هر کس آنها را داشته باشد خداوند خانه ای در بهشت برایش می سازد، یکی از این خصلت ها پناه دادن به یتیم است.

❖ الخصال ماجیلویه عن عمه عن البرقی عن ابن محبوب عن عبد الله بن سنان عن الثمالی عن أبي جعفر قال: أربع من كن فيه بنى الله له بيتاً في الجنة من آوى الیتیم و رحم الضعیف و أشفق علی والدیه و رفق بمملوكه . (مجلسی، ج ۷۶، ص ۴ / نقل از الخصال ج ۱: ص ۱۰۶)

✓ امام باقر (علیه السلام) فرمود چهار خصلت است که هر کس آنها را داشته باشد خدا خانه ای در بهشت برایش می سازد هر کس یتیمی را پناه دهد، به ناتوانی مهربانی ورزد، به پدر و مادر خود دلسوزی کند، و به مملوکش نرمش نشان بدهد.

❖ الأمالی للشیخ الطوسی بأسانید المَجاشعی عن الصادق عن آبائه قال قال رسول الله ص من عال یتیمًا حتی یستغنی عنه أوجب الله عز وجل له بذلك الجنة كما أوجب لكل مال الیتیم النار (مجلسی، ج ۷۶: ص ۴ / به نقل از أمالی الطوسی، ج ۲: ص ۱۳۵)

✓ پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله: هر کس یتیمی را سرپرستی کند تا آنکه بی نیاز گردد، خداوند به سبب این کار بهشت را براو واجب سازد، همچنان که آتش دوزخ را بر خورنده مال یتیم واجب ساخته است.

مهرورزی و آثار و برکات آن

یکی از ابعادی که روایات بسیاری در خصوص آن ذکر شده، بعد عاطفی کودکانه یتیم است. فراوانی این روایات نشان دهنده، اهمیت این مسئله است. در ادامه به چند نمونه از روایات مهرورزی و آثار یتیم نوازی میپردازیم. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) در روایت ذیل اهمیت توجه به بعد عاطفی کودکانه یتیم را بیان می کنند.



❖ وَقَالَ ص كُنْ لِلْيَتِيمِ كَأَلْفِ الرَّحِيمِ وَأَعْلَمْ أَنَّكَ تَزْرَعُ كَذَلِكَ تَحْصُدُ (مجلسی، ج ۷۴: ص ۱۷۱)
✓ پیامبر اکرم (صل الله علیه واله): برای یتیم چون پدر مهربان باش و بدان که هر چه بکاری همان درو میکنی.

امام صادق (علیه السلام) یکی از راهکارهای جلب رحمت خداوند را مهرورزی نسبت به یتیم می دانند.

❖ الأمالی للصدوق العطار عن أبيه عن محمد بن عبد الجبار عن ابن البطائنی عن علي بن ميمون قال سمعت أبا عبد الله ع يقول من أراد أن يدخله الله عز وجل في رحمته ويسكنه جنته فليحسن خلقه وليعط النصفه من نفسه وليرحم اليتيم وليعن الضعيف وليتواضع لله الذي خلقه (مجلسی، ج ۷۲: ص ۲ / نقل از أمالی الصدوق: ۲۳۴)

✓ امام صادق (علیه السلام) میفرمود هر کس را خدای عزوجل خواهد در رحمت خود درآورد و به بهشت برسد، باید خوش خو باشد، از خود انصاف دهد به یتیم مهر ورزد ناتوان را کمک دهد و برای خدا که او را آفریده، تواضع کند.

محبت و دست نوازش کشیدن بر سر یتیم غنچه عشق و دوستی را در دل انسان میکارد و همین امر به ظاهر ساده می تواند تاثیرات بسیاری در روابط بین انسان ها بگذارد؛ اینکه خداوند در مقابل محبت و نوازش یتیم ثوابی به اندازه تارهای موی قرار داده است نشان دهنده اهمیت بالای این امر است.

❖ ثواب الأعمال أبي عن سعد عن سلمة بن الخطاب عن إسماعيل بن إسحاق عن إسماعيل بن أبان عن غياث بن إبراهيم عن الصادق عن آباءه ع قال قال أمير المؤمنين ع ما من مؤمن ولا مؤمنة يضع يده على رأس يتيما ترحمأ له إلا كتب الله له بكل شعرة مرت يده عليها حسنة (مجلسی، ج ۷۲: ص ۵ / به نقل از ثواب الأعمال: ص ۱۸۱)

✓ امام علی علیه السلام: هیچ مرد و زن مومنی نیست که دست محبت بر سر یتیمی بگذارد، مگر اینکه خداوند به اندازه هرتارمویی که بر آن دست کشیده است، ثوابی برایش بنویسد.

❖ ثواب الأعمال ابن الوليد عن الصفار عن سلمة بن الخطاب عن علي بن الحسن عن محسن بن أحمد عن أبان بن عثمان عن الحسن بن السري عن أبي عبد الله ع قال: ما من عبد يمسح يده على رأس يتيما رحمه له إلا أعطاه الله بكل شعرة نوراً يوم القيامة (مجلسی، ج ۷۲: ص ۵ / ثواب الأعمال: ص ۱۸۱)

✓ امام جعفر صادق علیه السلام: هر کس بر سر یتیمی دست ترحم و عطوفت بکشد خداوند به تعداد هر مویی نوری در قیامت به او عطا خواهد کرد.



یکی دیگر از نشانه های اهمیت محبت به یتیم روایت زیر است ؛ زیرا خداوند به عزت و جلال خود سوگند یاد کرده که بهشت را بر فرد محبت کننده واجب سازد.

❖ ثواب الأعمال ابنُ الْوَلِيدِ عَنِ الصَّفَّارِ عَنِ أَيُّوبَ بْنِ نُوحٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنِ ابْنِ سَنَانَ عَنِ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ الضَّحَّاكِ عَنِ أَبِي خَالِدٍ الْأَحْمَرِ عَنِ أَبِي مَرْيَمَ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا بَكَى الْيَتِيمَ إِذَا بَكَى أَهْتَزُّ لَهُ الْعَرْشَ فَيَقُولُ الرَّبُّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى مَنْ هَذَا الَّذِي أَبْكِي عَبْدِي الَّذِي سَلَبْتُهُ أَبُوهُ فِي صِغَرِهِ فَوَعَزَّتِي وَجَلَّالِي لَا يُسْكِنُهُ أَحَدٌ إِلَّا أَوْجَبْتُ لَهُ الْجَنَّةَ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۵/ ثواب الأعمال: ص ۱۸۱)

✓ رسول خدا صلی الله علیه و اله : همانا هنگامی که یتیم بگرید ، عرش خدا می لرزد و خداوند متعال میفرماید : چه کسی بنده مرا که پدر و مادرش را در خردسالی از او گرفته ام گریانده است ! به عزت و جلالم سوگند کسی او را ساکت نمیگرداند ، مگر اینکه بهشت را برای او واجب مینمایم.

❖ تفسیر الإمام علیه السلام قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَيَّ بِرَّ الْيَتَامَى لِأَنْقَطَاعِهِمْ عَنِ آبَائِهِمْ فَمَنْ صَانَهُمْ صَانَهُ اللَّهُ وَ مَنْ أَكْرَمَهُمْ أَكْرَمَهُ اللَّهُ وَ مَنْ مَسَحَ يَدَهُ بِرَأْسِ يَتِيمٍ رَفَقًا بِهِ جَعَلَ اللَّهُ لَهُ فِي الْجَنَّةِ بِكُلِّ شَعْرَةٍ مَرَّتْ تَحْتَ يَدِهِ قَصْرًا أَوْسَعَ مِنَ الدُّنْيَا بِمَا فِيهَا وَ فِيهَا مَا تَشْتَهِي الْأَنْفُسُ وَ تَلِدُّ الْأَعْيُنُ وَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۱۲ / نقل از تفسیر الإمام: ۱۳۵)

✓ تفسیر امام حسن عسکری (علیه السلام) رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: خدای عز و جل وادار کرده بر نیکی کردن به یتیمان، چرا که پدر ندارند و هر کس آنها را ننگه دارد خدا نگاهش می دارد، و هر کس آنها را گرمای دارد خدایش گرمای می دارد؛ و هر کس از روی مهربانی دست بر سر یتیمی بکشد، خدا در بهشت به شمار هر تار مو که از زیر دستش می گذرد، کاخی به او می دهد، پهناورتر از دنیا، که هر آنچه دل بخواهد و چشم لذت ببرد، در آنها وجود دارد، و آنان در آن جاویدان اند.

مهرورزی و یتیم نوازی نابود کننده قساوت قلب

یکی از راه های از بین بردن قساوت قلب، مهربانی کردن به یتیم است. یکی از توصیه های پیامبر (ص) برای شخصی که دچار قساوت قلب شده ، این است که یتیمی را بر سر سفره خود بنشاند و دست نوازش بر سر آن بکشد، با این کار خداوند رحیم قساوت قلب او را محو میسازد.



❖ ثواب الأعمال ابنُ الْمُتَوَكَّلِ عَنِ السَّعْدِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنِ أَبِيهِ عَنِ أَحْمَدَ بْنِ النَّضْرِ عَنْ عَمْرِو بْنِ شَمْرٍ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص مَنْ أَنْكَرَ مِنْكُمْ فَسَاوَةَ قَلْبِهِ فَلْيَدْنُ يَتِيمًا فَيَلْطَفْهُ وَ لِيَمْسَحْ رَأْسَهُ يَلِينُ قَلْبُهُ بِإِذْنِ اللَّهِ إِنَّ لِّلْيَتِيمِ حَقًّا وَقَالَ فِي حَدِيثٍ آخَرَ يُقَعِّدُهُ عَلَى خِوَانِهِ وَ يَمْسَحُ رَأْسَهُ يَلِينُ قَلْبُهُ فَإِنَّهُ إِذَا فَعَلَ ذَلِكَ لَانَ قَلْبُهُ بِإِذْنِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ (مجلسی، ج ۷۲، ص ۵/ نقل از ثواب الاعمال: ص ۱۸۱)

✓ امام باقر علیه السلام نقل میکنند از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله : هر گاه یکی از شما در خود احساس قساوت و سنگدلی کرد طفل یتیمی را نوازش کند و دست عذوفت بر سر او کشد به یاری خدا دلش نرم و مهربان میگردد

و در حدیث دیگری فرمودند : او را بر سر سفره خویش نشانده و بر سرش دست بکشد تا دلش نرم شود . زیرا همانا هنگامی که این عمل را انجام دهد ، بخواست خداوند عز و جل دلش نرم میشود .

➤ احکام مال یتیم

یکی دیگر از مواردی که اسلام بیش از هر موضوعی به آن توجه کرده ، مسئله چگونگی استفاده از مال یتیم است . فرزند یتیم به دلیل عدم توانایی در حفظ مال خود، نیازمند شخصی است که بتواند اموال وی را به نحو احسن نگهداری کند . حال اینکه حفظ مال یتیم به عهده چه کسی است؟ ضوابط و حدود خوردن مال یتیم چیست؟ عواقب و اثار ناحق کردن مال یتیم چیست؟ و تا چه زمانی حفظ مال یتیم به عهده سرپرست است؟ سوالاتی است که ادامه پژوهش به آن پاسخ میدهد .

ضوابط و حدود استفاده از مال یتیم

هم در قران کریم و هم در روایات اشاراتی به حدود و ضوابط مال یتیم شده است و در صورتی که سرپرست یتیم توانایی کافی برای گذراندن امور زندگی خویش را نداشت میتواند بر روی مال یتیم کار کند و ثمره آن را استفاده نماید .

❖ تفسیر العیاشی عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ رَجُلٍ بَدَّهَ مَاشِيَةً لِّلْبَنِّ أَخِ يَتِيمٍ فِي حَجْرِهِ مَا يَخْلُطُ أَمْرَهَا بِأَمْرِ مَاشِيَتِهِ - فَقَالَ إِنَّ كَانَ يَلْبِطُ حِيَاضَهَا وَ يَقُومُ عَلَى هِنَائِهَا وَ يَرُدُّ نَادَتَهَا / فَلْيَشْرَبْ مِنَ الْبَانِهَا غَيْرَ مُجْهِدٍ لِلْحَلَابِ وَ لَا مُضِرٍّ بِالْوَلَدِ ثُمَّ قَالَ وَ مَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَ مَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ (مجلسی، ج ۷۲، ص ۷/ نقل از تفسیر العیاشی ج ۱: ص ۲۲۱)



✓ تفسیر عیاشی از محمد بن مسلم روایت شده است که پرسیدم مردی از برادرزاده یتیم خود که در سرپرستی او است، حیواناتی در دست دارد؛ او چه اندازه میتواند در کار آنها دخالت کند؟ پاسخ فرمود: اگر آبشخور آنها را تعمیر می کند و آنها را درمان می نماید و فراری آنها را به گله برمی گرداند، می تواند از شیر آنها بنوشد، بدون آنکه به سختی آنها را بدو شد و به بیجه آنها زیان برساند. آنگاه فرمود: «و من كان غنيا فليستعفف و من كان فقيرا فليأكل بالمعروف.» ۲_ نساء _ (اگر توانگر است خودداری کند، و اگر نदार است، به اندازه از آنها بخورد.)

درست است که منعی برای استفاده از ثمره مال یتیم در شرایط سخت وجود ندارد اما با این حال ، روایات اندازه مشخصی را برای آن تعیین کرده اند و در صورتی که ثمره مال یتیم اندک باشد و یتیمان را با آن سرپرستی کند بهتر است که سرپرست آن را به نفع خود استفاده نکند.

❖ تفسیر العیاشی أبو أسامة عن أبي عبد الله ع في قوله فليأكل بالمعروف فقال ذاك رجل يحبس نفسه على أموال اليتامى فيقوم لهم فيها و يقوم لهم عليها فقد شغل نفسه عن طلب المعيشة فلا بأس أن يأكل بالمعروف إذا كان يصلح أموالهم وإن كان المال قليلا فلا يأكل منه شيئا (مجلسی، ج ۷۲: ص ۷ / نقل از تفسیر العیاشی ج ۱: ص ۲۲۱).

✓ تفسیر عیاشی امام صادق علیه السلام در تفسیر «فلیاکل بالمعروف فرمود: مردی که خود را به مال یتیمان بند کرده آنان برایشان کار میکند و خود را از معیشت جویی باز داشته، باکی ندارد که به اندازه متعارف از آن اموال بخورد، در صورتی که آن اموال را برای یتیمان اصلاح میکند و اگر مال اندکی است، از آن و برای آنان از آن سرپرستی می کند، به نفع چیزی نخورد .

❖ تفسیر العیاشی عن سماعة عن أبي عبد الله أو أبي الحسن ع قال: سألت عن قوله و من كان غنيا فليستعفف و من كان فقيرا فليأكل بالمعروف قال بلى من كان يلى شيئا لليتامى و هو محتاج و ليس له شيء و هو يتقاضى أموالهم و يقوم في ضيعتهم فليأكل بقدر و لا يسرف و إن كان ضيعتهم لا يشغله مما يعالج لنفسه فلا يرزأ من أموالهم شيئا (مجلسی، ج ۷۲: ص ۷ / نقل از تفسیر العیاشی ج ۱: ص ۲۲۱. کافی ۵: ۱۲۹)

✓ تفسیر عیاشی از سماعه روایت شده است که از امام صادق (علیه السلام) یا امام هفتم (علیه السلام) پرسیدم درباره تفسیر قول خدا: «و كان غنيا فليستعفف و من ، كان فقيرا فليأكل بالمعروف » هر که توانگر است خودداری کند و هر که نदार است به اندازه بخورد.» فرمود: آری، هر کس متولی مال یتیمان شود در حالی که نیازمند است و چیزی از خود ندارد، و اموالشان را از دیگران وصول می کند - . یعنی از دیان اموال آنها را می گیرند. - و در



مزرعه آنها کار می کند، به اندازه از آن بخورد و اسراف نکند؛ و اگر کار مزرعه آنها او را از طلب روزی برای خود بازنمی دارد چیزی از مال آنها بر ندارد.

❖ تفسیر العیاشی عَنِ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِ اللَّهِ وَ مَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَ مَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَقَالَ هَذَا رَجُلٌ يَحْبِسُ نَفْسَهُ لِلْيَتِيمِ عَلَى حَرْتٍ أَوْ مَاشِيَةٍ وَ يَشْغَلُ فِيهَا نَفْسَهُ فَلْيَأْكُلْ مِنْهُ بِالْمَعْرُوفِ وَ لَيْسَ ذَلِكَ لَهُ فِي الدُّنْيَا وَ الدَّرَاهِمِ الَّتِي عِنْدَهُ مَوْضُوعَةٌ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۷ / نقل از تفسیر العیاشی ج ۱: ص ۲۲۲.

✓ در تفسیر آیه «و من كان غنيا فليستعفف و من " كان فقيرا فليأكل بالمعروف.» هر که توانگر است خودداری کند و هر که نदार است به اندازه بخورد. امام صادق (علیه السلام) فرمود: این درباره مردی است که خود را به مال یتیم همچون کشت و دام بند کرده و به آن مشغول است و باید به اندازه از آن ، بخورد و این مسأله درباره پول نقد ، طلا ، نقره که نزد او باشد، نیست.

❖ تفسیر العیاشی عَنِ زُرَّارَةَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّهُ قَالَ: مَالُ الْيَتِيمِ إِنْ عَمِلَ بِهِ مِنْ وَضِعَ عَلَى يَدَيْهِ ضَمَنَهُ وَ لِلْيَتِيمِ رِبْحُهُ قَالَ قُلْنَا لَهُ قَوْلُهُ وَ مَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ قَالَ إِنَّمَا ذَلِكَ إِذَا حَبَسَ نَفْسَهُ عَلَيْهِمْ فِي أَمْوَالِهِمْ فَلَمْ يَتَّخِذْ لِنَفْسِهِ فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ مِنْ مَالِهِمْ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۹ / نقل از المصدر ج ۱: ص ۲۲۴، و روى الأخير فى الكافي ج: ۵ ص ۲۲۸)

✓ تفسیر عیاشی زراره و محمد بن مسلم :گفتند امام صادق (علیه السلام) فرمود: هر کس با مال یتیم کار کند ، ضامن آن است و سودش از آن یتیم است. به آن حضرت گفتیم: «من كان فقيرا فليأكل بالمعروف» چه می شود؟ فرمود: همانا آن در جایی است که خود را وقف مال آنها کند و برای خود کاری نکند که در این صورت میتواند به اندازه از مالشان بخورد.

درباره تساوی اندازه خوراک و پوشاک یتیمانی که به سرپرستی درآمدند امام باقر (علیه السلام) فرمودند:



❖ تفسیر العیاشی عن زرارۃ عن اَبی جَعْفَر ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى وَ إِن تُخَالَطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ قَالَ اَنْ تُخْرَجَ مِنْ اَمْوَالِهِمْ قَدْرًا مَا يَكْفِيهِمْ وَ تُخْرَجَ مِنْ مَالِكَ قَدْرًا مَا يَكْفِيكَ قَالَ قُلْتُ اَرَأَيْتَ اَيْتَامَ صَغَارًا وَ كِبَارًا وَ بَعْضُهُمْ اَعْلَى فِي الْكِسْوَةِ مِنْ بَعْضٍ قَالَ اَمَّا الْكِسْوَةُ فَعَلَى كُلِّ اِنْسَانٍ مِنْ كِسْوَتِهِ وَ اَمَّا الطَّعَامُ فَاجْعَلْهُ جَمِيعًا فَاَمَّا الصَّغِيرُ فَاِنَّهُ اَوْشَكَ اَنْ يَأْكُلَ كَمَا يَأْكُلُ الْكَبِيرُ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۱۰ / نقل از تفسیر العیاشی ج ۱: ص ۱۰۷)

✓ تفسیر عیاشی زرارہ: گفت از امام باقر (علیه السلام) پرسیدم درباره قول خدای تبارک و تعالی: «و إن تخالطوهم فإخوانکم». و اگر در آمیزید با آنها برادران شما باشند. فرمود: یعنی این که از مال آنها به اندازه کفایتشان در آوری، و از مال خودت به اندازه کفایت خودت گفتم اگر یتیمان خردسالی به همراه بزرگسال باشند و برخی لباس بلندتری از دیگری بخواهند؟ فرمود: جامه هر کس باید به اندازه خود او باشد اما خوراک همه به اندازه هم باشد زیرا چه بسا خردسال به اندازه بزرگسال خوراک می خورد.

❖ تفسیر العیاشی عن سَمَاعَةَ عن اَبی عَبْدِ اللَّهِ او اَبی الْحَسَنِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ إِن تُخَالَطُوهُمْ قَالَ يَعْنِي الْاَيْتَامَ يَقُولُ اِذَا كَانَ الرَّجُلُ يَلِي اَيْتَامًا وَ هُوَ فِي حَجْرِهِ فَلْيُخْرَجْ مِنْ مَالِهِ عَلَيَّ قَدْرًا مَا يُخْرَجُ لِكُلِّ اِنْسَانٍ مِنْهُمْ فَيُخَالَطُوهُمْ فَاِذَا كَلَّوْنَ جَمِيعًا وَ لَا يَرِزَا مِنْ اَمْوَالِهِمْ شَيْئًا فَاِنَّمَا هُوَ نَارٌ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۱۰ / نقل از تفسیر العیاشی ج ۱: ص ۱۰۷)

✓ تفسیر عیاشی سماعه: گفت از امام صادق (علیه السلام) یا امام هفتم درباره تفسیر و إن تخالطوهم پرسیدم. فرمود: مقصود یتیمان هستند. و فرمود: هر گاه مردی سرپرست یتیمانی است که در دامن او هستند برابر هر کدام از آنها از مال خود خرج کند، با آنها بیامیزد همه با هم بخورند و از مالشان چیزی کم نکند که آتش به دنبال دارد.

❖ تفسیر العیاشی عن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَجَّاجِ عَنِ اَبی الْحَسَنِ مُوسَى ع قَالَ: قُلْتُ لَهُ يَكُونُ لِلْيَتِيمِ عِنْدِي الشَّيْءُ وَ هُوَ فِي حَجْرِي اَنْفَقَ عَلَيْهِ مِنْهُ وَ رَبَّمَا اَصَبَتْ مِمَّا يَكُونُ لَهُ مِنَ الطَّعَامِ وَ مَا يَكُونُ مِنِّي اِلَيْهِ اَكْثَرَ فَقَالَ لَا بَأْسَ بِذَلِكَ اِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ. (مجلسی، ج ۷۲: ص ۱۲ / نقل از المصدر ج ۱: ص ۱۰۸، و قد روی بعضها فی الکافی، ج ۵: ص ۱۲۹)

✓ تفسیر عیاشی: عبدالرحمن بن حججاج: گفت به امام کاظم (علیه السلام): گفتیم یتیمی نزد من مالی دارد و زبردست است؛ از مال او برایش خرج می کنم و چه بسا از خوراکش می خورم، و آنچه من به او می دهم بیشتر است. فرمود: باکی ندارد خدا مفسد را از مصلح باز می شناسد.



❖ تفسیر العیاشی عن بعض بنی عطیة عن ابي عبد الله ع في مال اليتيم يعمل به الرجل قال ينيله من الربح شيئاً إن الله يقول ولا تنسوا الفضل بينكم (مجلسی، ج ۷۲: ص ۱۲ / تفسیر العیاشی، ج ۱: ص ۱۲۶، والآیه فی البقرة ۲۳۷) ✓ تفسیر عیاشی یکی از بنی عطیه از امام صادق (علیه السلام) درباره مردی که با مال یتیم کار می کند، پرسید. فرمود: چیزی هم از سودش به آن یتیم بدهد زیرا خدا می فرماید: «و لا تنسوا الفضل بینکم» - بقره / ۲۳۷ - فراموش نکنید بخشش را میان خود.

اگر سرپرست قصد داشته باشد با مال یتیم تجارت کند مانعی وجود ندارد اما نباید فراموش کند که همه سود تجارت، مال یتیم است و اگرچه آن تجارت زینانی داشته باشد همه آن زیان به عهده سرپرست است و او در برابر مال یتیم مسئول است.

❖ وَ رُوِيَ مِنْ أَتَجَرَ بِمَالِ الْيَتِيمِ فَرِيحَ كَانَ لِلْيَتِيمِ وَالْخُسْرَانُ عَلَى التَّاجِرِ وَمَنْ حَوْلَ مَالِ الْيَتِيمِ أَوْ أَقْرَضَ شَيْئاً مِنْهُ كَانَ ضَامِناً بِجَمِيعِهِ وَ كَانَ عَلَيْهِ زَكَاتُهُ دُونَ الْيَتِيمِ. (مجلسی، ج ۷۲: ص ۵)

✓ و روایت شده است: هر کس با مال یتیم کسب تجارت کند هرچه سود کند (تماماً) مال یتیم است و هرچه زیان کند از مال خود کاسب خواهد بود. و هر کس در مال یتیم دخل و تصرف کند و یا آن را به کسی قرض بدهد تمامی آن مال را ضامن است و زکات و حقوق واجب آن به گردن خود او خواهد بود نه به شخص یتیم.

خداوند عزوجل برای حفظ حقوق ایتام، خوردن مال آنها را به ناحق حرام کرده، و هر کس حقوق ایتام را پایمال کند دچار گناه کبیره شده است.

علل تحریم خوردن مال یتیم

خداوند خوردن مال یتیم را در زمان توانگری و دارایی حرام کرده است و حضرت زهرا (سلام الله علیها) دلیل این تحریم را برای جلوگیری از ظلم به یتیم می دانند.

❖ علل الشرائع فی خطبة فاطمة ع فرض الله سبحانه أكل أموال اليتامى إجارة من الظلم (مجلسی، ج ۷۶: ص ۲۶۸ / نقل از علل الشرائع، ج ۱: ص ۲۳۶ فی حدیث)

✓ حضرت فاطمه زهرا (س) در یکی از خطبه های خود فرمود: خداوند پرهیز از خوردن مال یتیم را به دلیل جلوگیری از ظلم و حق کشی واجب نمود.



امام رضا (علیه السلام) نیز دلیل تحریم خوردن مال یتیم را به خاطر شکل گیری مفسد زیاد و کاشته شدن بذر کینه و دشمنی در دل کودک یتیم می دانند و میفرمایند:

❖ حُرِّمَ أَكْلُ مَالِ الْيَتِيمِ ظُلْمًا لِعَلِّ كَثِيرَةٌ مِنْ وُجُوهِ الْفَسَادِ : أَوَّلُ ذَلِكَ إِذَا أَكَلَ مَالَ الْيَتِيمِ ظُلْمًا فَقَدْ أَعَانَ عَلَى قَتْلِهِ ؛ إِذِ الْيَتِيمُ غَيْرُ مُسْتَعْنٍ ، وَ لَا مُحْتَمِلٌ لِنَفْسِهِ ، وَ لَا قَائِمٌ بِشَأْنِهِ ، وَ لَا لَهُ مَنْ يَقُومُ عَلَيْهِ وَ يَكْفِيهِ كَقِيَامِ وَالِدَيْهِ ، فَإِذَا أَكَلَ مَالَهُ فَكَأَنَّهُ قَدْ قَتَلَهُ وَ صَبَّرَهُ إِلَى الْفَقْرِ وَ الْفَاقَةِ ... مَعَ مَا فِي ذَلِكَ مِنْ طَلَبِ الْيَتِيمِ بِنَّارِهِ إِذَا أُدْرِكَ ، وَ وَقُوعِ الشَّحْنَاءِ وَ الْعَدَاوَةِ وَ الْبَغْضَاءِ حَتَّى يَتَفَانُوا . (صدوق ، ج ۱ : ص ۴۸۰)

امام رضا (علیه السلام) - در نامه خود به محمد بن سنان، درباره علت تحریم خوردن مال یتیم - نوشت : خداوند به ناحق خوردن مال یتیم را به این دلیل حرام فرموده که مفسد زیادی در این کار می باشد: اول اینکه هرگاه مال یتیم را به ناحق بخورد در کشتن او کمک کرده است؛ زیرا یتیم بی نیاز نیست و نمی تواند خودش را اداره کند و روی پای خودش بایستد و کسی را هم، مانند پدر و مادر، ندارد که او را سرپرستی و اداره کند. بنا بر این وقتی مال او را بخورد مثل این است که او را کشته و به فقر و بیچارگی اش کشانده است... و این باعث می شود که وقتی یتیم به سن بلوغ رسید و بزرگ شد در صدد انتقام گیری برآید و میان آنها کینه و دشمنی و نفرت به وجود آید تا جایی که یکدیگر را از بین ببرند.

ظلم به یتیم ، گناه کبیره است.

اگر مال یتیم به ناحق خورده شود و به او ظلم گردد، فرد ظالم گناه بزرگی مرتکب شده و ثمره چنین گناهی آتش دوزخ است.

❖ تفسیر العیاشی عَنْ عُبَيْدِ بْنِ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْكَبَائِرِ فَقَالَ مِنْهَا أَكْلُ مَالِ الْيَتِيمِ ظُلْمًا وَ لَيْسَ فِي هَذَا بَيْنَ أَصْحَابِنَا اخْتِلَافٌ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ (مجلسی، ج ۷۲ : ص ۱۰ / نقل از المصدر، ج ۱ : ص ۲۲۵)

✓ تفسیر عیاشی عبید بن زراره :گفت پرسیدم امام صادق (علیه السلام) درباره گناهان کبیره؛ فرمود: یکی از آنها، خوردن مال است یتیم به ناحق، و در این باره میان اصحاب ما خلافی نیست، والحمدلله .

❖ وَ رُوِيَ أَنَّ أَكْلَ مَالِ الْيَتِيمِ مِنَ الْكَبَائِرِ الَّتِي وَعَدَ اللَّهُ عَلَيْهَا النَّارَ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْ قَاتِلٍ يَقُولُ - إِنَّ الدِّينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ سَعِيرًا . (مجلسی، ج ۷۲ : ص ۵)



✓ و روایت شده است: خوردن مال یتیم یکی از گناهان کبیره است، که خداوند به آن وعده آتش داده: (کسانی که اموال یتیمان را به ظلم و ستم بخورند، تنها آتش میخورند؛ و به زودی در شعله های آتش میسوزند. «نسا، ایه ۱۰»)

عواقب به ناحق خوردن اموال یتیم در آخرت

خوردن مال یتیم هم در دنیا و هم در آخرت عواقبی دارد که اگر سرپرست ذره ای از آن غافل شود می تواند زمینه ساز عذاب وی گردد.

❖ فقه الرضا علیه السلام أَرَوِي عَنِ الْعَالِمِ ع أَنَّهُ قَالَ: مَنْ أَكَلَ مِنْ مَالِ الْيَتِيمِ دَرَاهِمًا وَاحِدًا ظُلْمًا مِنْ غَيْرِ حَقٍّ يَحْلُدُهُ اللَّهُ فِي النَّارِ. (مجلسی، ج ۷۲: ص ۵)

✓ امام رضا علیه السلام: کسی که تنها یک درهم ظالمانه و به ناحق مال یتیمی را بخورد خداوند جای او را آتش دوزخ جاودانه خواهد نمود.

❖ وَ رَوِي إِيَّاكُمْ وَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى - لَا تَعْرَضُوا لَهَا وَ لَا تَلْبَسُوا بِهَا فَمَنْ تَعْرَضَ لِمَالِ الْيَتِيمِ فَأَكَلَ مِنْهُ شَيْئًا كَأَنَّمَا أَكَلَ جَذْوَةً مِنَ النَّارِ.

وَ رَوِي أَنَّقُوا اللَّهَ وَ لَا يَعْزِضُ أَحَدُكُمْ لِمَالِ الْيَتِيمِ فَإِنَّ اللَّهَ جَلَّ ثَنَاؤُهُ يَلِي حِسَابَهُ بِنَفْسِهِ مَغْفُورًا لَهُ أَوْ مُعَذَّبًا وَ آخِرُ حَدِيثِ الْيَتِيمِ الْإِحْتِلَامُ. (همان)

✓ و روایت شده است: از اموال یتیمان پرهیزید و معترض آنان نشوید و از آن برای خود پوشاک برنگزینید. پس کسی که معترض مال یتیم شود و مقداری از آن را بخورد مانند آن است که پاره هایی از آتش خورده است. و روایت شده است: از خدا بترسید و احدی معترض اموال طفل یتیم نشود که خدای با عظمت، خود مستقیماً به حساب او رسیدگی می کند خواه اهل نجات و امرزش باشد یا سزاوار کیفر و عذاب.

اگرچه عمر فرد ظالم در دنیا کوتاه باشد که نتواند عذاب اعمالش را در دنیا بچشد، آن را برای آیندگانش به ارث می گذارد.

❖ تفسیر العیاشی عَنْ سَمَاعَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَوْ أَبِي الْحَسَنِ ع إِنَّ اللَّهَ أَوْعَدَ فِي مَالِ الْيَتِيمِ عُقُوبَتَيْنِ اثْنَيْنِ أَمَّا أَحَدُهُمَا فَعُقُوبَةُ الْآخِرَةِ النَّارُ وَ أَمَّا الْآخَرَى فَعُقُوبَةُ الدُّنْيَا قَوْلُهُ - وَ لِيَحْشَ الدِّينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ



وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا قَالَ يَعْنِي بِذَلِكَ لِيَخْشَ أَنْ أَخْلَفَهُ فِي ذُرِّيَّتِهِ كَمَا صَنَعَ هُوَ بِهَؤُلَاءِ الْيَتَامَى (مجلسی، ج ۷۲: ص ۸ / نقل از تفسیر العیاشی، ج ۱: ص ۲۲۳، و روی الأول فی الکافی، ج ۵: ص ۲۸)

✓ تفسیر عیاشی: سماعه از امام صادق (علیه السلام) یا امام هفتم (علیه السلام) روایت کرده است که فرمودند: خدا درباره یتیم به دو کیفر تهدید کرده: یکی در آخرت که آتش دوزخ است، و دیگری در دنیا، که فرموده: «و لیخش الذین لو ترکوا من خلفهم ذریه ضعافا خافوا علیهم فلیتقوا الله و ليقولوا قولاً سدیداً» و آنان که اگر فرزندان ناتوانی از خود بر جای بگذارند بر [آینده] آنان دارند، باید از ستم بر یتیمان مردم نیز بترسند. پس باید از خدا پروا دارند و سخنی [بجا و] درست گویند. فرمود: مقصود این است که باید بترسد که با بازمانده اش همان کنند که با این یتیمان کند.

خداوند غفار بارها در آیاتی به بندگانش یاد آوری می کند، هر زمانی که دست از گناه بردارند و پشیمان شوند می تواند به سوی پروردگار باز آیند و خداوند آنها را مورد رحمت خود قرار می دهد. در خصوص مال یتیم هم اگر مال به صاحب اصلی خود باز گردد، خداوند توبه فرد گنهکار را میبخشد.

❖ تفسیر العیاشی عن سَمَاعَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَوْ أَبِي الْحَسَنِ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ رَجُلٍ أَكَلَ مَالَ الْيَتِيمِ هَلْ لَهُ تَوْبَةٌ قَالَ يَرُدُّ بِهِ إِلَى أَهْلِهِ قَالَ ذَلِكَ بَأَنَّ اللَّهَ يَقُولُ - إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ سَعِيرًا (مجلسی، ج ۷۲: ص ۹ / نقل از تفسیر العیاشی، ج ۱: ص ۲۲۴)

✓ تفسیر عیاشی سماعه گفت: از امام صادق (علیه السلام) یا امام کاظم (علیهم السلام) پرسیدم مردی مال یتیم را خورده، آیا این کار توبه دارد؟ فرمود: آن را به صاحبش برگرداند. و فرمود: این برای آن است که خدا می فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا. در حقیقت، کسانی که اموال یتیمان را به ستم میخورند، جز این نیست که آتشی در شکم خود فرو میرند.

بر اساس روایت بعد، فرقی بین کم یا زیاد خوردن مال یتیم به ناحق نیست و نزد خداوند تماماً حسابرسی می شود.

❖ تفسیر العیاشی عن أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَنِ الرَّجُلِ يَكُونُ فِي يَدِهِ مَالٌ لِيَتَامٍ فَيَحْتَاجُ فَيَمْدُ يَدَهُ فَيَنْفِقُ مِنْهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى عِيَالِهِ وَ هُوَ يَتَوَى أَنْ يَرُدَّهُ إِلَيْهِمْ أَوْ هُوَ مِمَّنْ قَالَ اللَّهُ - إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا آيَةٌ قَالَ لَا وَ لَكِنْ يَنْبَغِي لَهُ أَنْ لَا يَأْكُلَ إِلَّا بِقَصْدٍ وَ لَا يُسْرِفُ قُلْتُ لَهُ كَمْ أَدَّتِي مَا يَكُونُ مِنْ مَالِ الْيَتِيمِ إِذَا هُوَ أَكَلَهُ وَ هُوَ لَا يَتَوَى رَدَّهُ حَتَّى يَكُونَ يَأْكُلُ فِي بَطْنِهِ نَارًا قَالَ قَلِيلُهُ وَ كَثِيرُهُ وَ أَحَدٌ إِذَا كَانَ مِنْ نَفْسِهِ نِيَّتَهُ أَلَّا يَرُدَّهُ إِلَيْهِمْ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۹ / نقل از المصدر، ج ۱: ص ۲۲۴، و روی الأخير فی الکافی، ج ۵: ص ۲۲۸)



✓ تفسیر عیاشی: احمد بن محمد گفت: از امام کاظم (علیه السلام) پرسیدم: مردی که مال یتیم را در اختیار دارد و نیازمند می شود و از آن برمی دارد و خرج خود و عیالش می کند، به قصد اینکه آن را به یتیم برگرداند، آیا آیه عذاب خوردن مال یتیم او را فرا می گیرد؟ فرمود: نه، ولی باید جز با قصد رد، نخورد، و اسراف هم نکند. از آن حضرت پرسیدم: کمترین اندازه از مال یتیم که بخورد بدون قصد رد، در حالی که در شکم آتش می خورد، چه اندازه است؟ فرمود: کم و بیش آن یکی است، در صورتی که قصد رد کردن نداشته باشد.

❖ تفسیر العیاشی عن عجلان قال: قلت لأبي عبد الله ع من أكل مال اليتيم فقال هو كما قال الله إنما يأكلون في بطونهم نارا وسيصلون سعيراً قال هو من غير أن أسأله من عال يتيماً حتى ينفضي يئمه أو يستغني بنفسه أو جب الله له الجنة كما أو جب لأكل مال اليتيم النار (همان)

✓ تفسیر عیاشی عجلان: گفت از امام صادق (علیه السلام) درباره خوردن مال یتیم پرسیدم؛ فرمود: او همان گونه است که خدا فرمود: «إنما يأكلون في بطونهم نارا و سیصلون سعیرا». در حقیقت کسانی که اموال یتیمان را به ستم می خوردند، جز این نیست که آتشی در شکم خود فرو می برند، و به زودی در آتشی فروزان در آیند. و بدون پرسش من، فرمود: هر کس از نگهداری کند تا بالغ شود، یا خود کفا گردد، خدا برایش بهشت را واجب می کند، چنان که برای خوردن مال یتیم، دوزخ را واجب کرده است.

عواقب به ناحق خوردن اموال یتیم در دنیا

❖ تفسیر العیاشی عن الحلبي عن أبي عبد الله ع أن في كتاب علي بن أبي طالب ع أن أكل مال اليتيم ظلماً سيذكره وبأل ذلك في عقبه من بعده و يلحقه فقال ذلك إما في الدنيا فإن الله قال - وليخش الذين لو تركوا من خلفهم ذرية ضعافاً خافوا عليهم (مجلسی، ج ۷۲: ص ۸ / تفسیر العیاشی، ج ۱: ص ۲۲۳، و روی الأول فی الکافی، ج ۵: ص ۱۲۸)

✓ تفسیر عیاشی: امام صادق علیه السلام فرمود: در کتاب امام علی (علیه السلام) آمده است خوردن مال یتیم به ناحق، وبالش در این دنیا کردن گیر بازمانده او می شود. خدای عزوجل فرموده: «و لیخش الذین لو ترکوا من خلفهم ذریه ضعیفاً خافوا علیهم». - نساء / ۱۰ - و آنان که اگر فرزندان ناتوانی از خود بر جای بگذارند بر [آینده] آنان دارند، باید از بر یتیمان مردم نیز بترسند. پس باید از خدا پروا دارند.

همانطور که در روایات فوق خواندیم، آثار و عواقب شخصی که حقوق و اموال یتیم را به ستم میخورد، در دنیا وبال و گردن گیر بازماندگانش میشود و در آخرت جایگاهش جهنم است و آتشی در شکم خود فرومی برد.



آگاهی از بلوغ و رشد، لازمه بازگرداندن اموال یتیمان

از دیگر حقوق یتیم آن است که اموالش را تا بلوغ و رشد فکری حفظ کنند. سرپرست یتیم موظف است اموال یتیم را تا زمانی که از بلوغ و رشد عقلی یتیم اطمینان حاصل شود، نگهداری کند و در صورت تایید رشد فکری کودک اموالش را به صورت کامل به او بپردازد.

❖ وَ أَرَوِي عَنِ الْعَالِمِ عَ لَا يُتِمَّ بَعْدَ احْتِلَامٍ فَإِذَا احْتَلَمَ امْتَحِنَ فِي أَمْرِ الصَّغِيرِ وَالْوَسَطِ وَالْكَبِيرِ فَإِنْ أُونَسَ مِنْهُ رُشِدٌ دَفِعَ إِلَيْهِ مَالُهُ وَإِلَّا كَانَ عَلَى حَالَتِهِ إِلَى أَنْ يُؤْتَسَ مِنْهُ الرُّشْدُ. (مجلسی، ج ۷۲: ص ۶)

✓ من از عالم [امام موسی بن جعفر] روایت دارم که: پس از احتلام، یتیمی نیست؛ و چون محتلم شد، او را در کارهای خرد و میانه و کلان بیازمایند؛ اگر رشید و دانا باشد، مالش را به او بدهند، و گرنه به همان حال بماند تا به رشد برسد.

❖ تفسیر العیاشی عَنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمَزَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ لَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ قَالَ هُمُ الْيَتَامَى - لَا تُعْطُوهُمْ أَمْوَالَهُمْ حَتَّى تَعْرِفُوا مِنْهُمْ الرُّشْدَ قُلْتُ فَكَيْفَ يَكُونُ أَمْوَالُهُمْ أَمْوَالَنَا فَقَالَ إِذَا كُنْتَ أَنْتَ الْوَارِثَ لَهُمْ. وَ فِي رِوَايَةٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانَ عَنْهُ ع قَالَ: لَا تُؤْتُوا شُرَابَ الْخَمْرِ وَالنِّسَاءِ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۶/ نقل از تفسیر العیاشی، ج ۱: ص ۲۲۰)

✓ از علی بن ابی حمزه روایت شده است: از امام صادق پرسیدم، درباره قول خدا: «ولا تؤتوا السفهاء أموالكم» {و ندهید به سفیهان اموال خود را}. فرمود: آنان یتیم ها هستند که باید مال شان را به آنها ندهید تا از میزان رشدشان آگاه شوید. گفتم: چطور مال آنها مال ما باشد؟ فرمود: چون شما وارث آنها هستید. و در روایت عبدالله بن سنان آمده است که آن حضرت فرمود: ندهید به شراب خواران و زنان.

امام صادق (علیه السلام) نیز زمان پایان یتیمی را رسیدن فرد به احتلام بیان کرده اند.

❖ تفسیر العیاشی عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَسْبَاطٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ إِنْ نَجَدَهُ اسْمُ الْحَرُورِيِّ كَتَبَ إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ يَسْأَلُهُ عَنِ الْيَتِيمِ مَتَى يَنْقُضِي يَتْمَهُ فَكَتَبَ إِلَيْهِ أَمَّا الْيَتِيمُ فَاَنْقِطَاعُ يَتْمِهِ أَشْدُّ وَ هُوَ الْاِحْتِلَامُ إِلَّا أَنْ لَا يُؤْتَسَ مِنْهُ رُشِدٌ بَعْدَ ذَلِكَ فَيَكُونُ سَفِيهَاً أَوْ ضَعِيفاً فَلْيُسْنَدْ عَلَيْهِ (مجلسی، ج ۷۲: ص ۶ / نقل از المصدر: ۲۲۱، و قوله فليسنده عليه؛ فی



المصدر: فليشد عليه، و لعله مصحف « فليشهد عليه» يعني يشهد عليه أنه بعد بلوغه و احتلامه ليس له رشد، ولذلك حجر عليه بعد « أو فليسد عليه» من الأساء.)

✓ امام صادق عليه السلام فرمود: نجده نامی حروری به ابن عباس نوشت یتیم کی از یتیمی خارج می شود؟ در پاسخش نوشت: وقتی به اشد خود که احتلام است، رسید؛ مگر اینکه رشد او معلوم نباشد و سفیه یا ناتوان باشد که در این صورت باید به او کمک کرد.

❖ تفسیر العیاشی عن یونس بن یعقوب قال: قلت لأبي عبد الله ع قول الله فإن أنستم منهم رشداً فادفعوا إليهم أموالهم أي شيء الرشد الذي يؤنس منهم قال حفظ ماله (مجلسی، ج ۷۲: ص ۶ / نقل از المصدر، ص ۲۲۱)

✓ از امام صادق علیه السلام پرسیدند درباره تفسیر: «فإن أنستم منهم رشداً فادفعوا إليهم أموالهم.» (پس اگر در ایشان رشد فکری یافتید اموالشان را به آنان رد کنید) که مقصود از باخبر شدن از رشد یتیمان چیست؟ فرمود: نگهداری از مالش.

برتری حمایت از ایتم معنوی نسبت به ایتم ظاهری

با وجود اینکه در بحث یتیم ظاهری نسبت به یتیم معنوی روایات بیشتری ذکر شده، اما نکته مهم این است که ایتم معنوی در برابر ایتم ظاهری از اهمیت و برتری ویژه ای برخوردارند. امام حسن (علیه السلام) نیز برای نشان دادن این برتری، آن را به برتری خورشید بر ستاره سهی تشبیه کرده است.

❖ تفسیر الإمام علیه السلام ج، الإحتجاج بالإسناد إلى أبي محمد العسكري ع قال قال الحسن بن علي ع فضل كافل یتیم آل محمد المنقطع عن موالیه الناشب فی رتبة الجهل یخرجه من جهله و یوضح له ما اشتبه علیه علی فضل كافل یتیم یطعمه و یسقيه کفضل الشمس علی السه (مجلسی، ج ۳: ص ۳)

✓ امام حسن (علیه السلام): برتری کسی که یتیم آل محمد را که از سرپرستان خود جدا شده و در جهل فرو رفته است سرپرستی کند و او را از جهل بیرون آورد و امور مشتبه را برای او روشن سازد، بر کسی که یتیمی را سرپرستی کند و به او آب و غذا دهد، مانند برتری خورشید بر ستاره سهی (ستاره کوچکی از ستارگان دب اکبر) است.



➤ توجه اسلام به بعد تربیتی کودکان یتیم

یکی دیگر از وظایف مهم سرپرست یتیم، در کنار حمایت مالی و عاطفی، تربیت صحیح کودک است؛ زیرا تنها برطرف کردن نیازهای کودک و محبت کردن به او نمیتواند شخصیت او را شکل دهد. کودک یتیم باید مثل فرزند خود تربیت شود، و بر حسب رفتار صحیح و غلطی که نشان میدهد باید تشویق یا تنبیه شود. یک سرپرست وظیفه دارد به عنوان راهنما و بزرگ تر، اعمال نیک و بد را به کودک آموزش دهد تا در بزرگسالی آینده ساز جامعه خویش گردد. امام علی (علیه السلام) در این باره می فرمایند:

❖ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ غِيَاثِ بْنِ إِبرَاهِيمَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع أَدَّبِ الْيَتِيمَ مِمَّا تُؤَدِّبُ مِنْهُ وَكَذَكَ وَ أَضْرِبُهُ مِمَّا تَضْرِبُ مِنْهُ وَكَذَكَ. (عاملي، ج ۲۱: ص ۴۷۹)

✓ امیرالمومنین (علیه السلام): یتیم را آن طور تربیت کن که فرزند خویش را تربیت میکنی و در مقام مجازات مانند فرزند خویش تادیب نما.

نتیجه گیری

کمک به ایتم و محبت به آنها جزء آن دسته از مسائلی است که به عنوان یک عمل پسندیده در همه جوامع بشری مورد توجه قرار گرفته است. در اسلام نیز این مسئله، به عنوان یکی از مباحث بسیار مهم؛ بخش قابل توجهی از احادیث و آیات قران کریم را به خود اختصاص داده است. هدف از نگارش این پژوهش، بررسی جایگاه و میزان اهمیت ایتم از منظر روایات بود. پس از جمع آوری روایات مربوطه به وسیله نرم افزار جامع الاحادیث و مطالعه و طبقه بندی آنها، به این نتیجه رسیدیم که روایات معصومین (علیهم السلام) ایتم را به دو دسته ظاهری و معنوی تقسیم کرده اند. ایتم معنوی همان ایتم آل محمد (ص) هستند و عالمانی که آموزه های دین اسلام را به یتیمان آل محمد (ص) بیاموزند در بهشت برین جای دارند. یتیمان ظاهری، آن دسته از ایتمی هستند که والدین خود را از دست داده و نیازمند حمایت دیگران هستند. روایات بسیاری درباره ایتم ظاهری وجود دارد که مسلمانان را نسبت به سرنوشت آنها در جمیع جهات مسئول دانسته است. احادیثی که در این مقاله ذکر شدند، تنها بخشی از سخنان گران بهای معصومین (علیهم السلام) هستند و همین مقدار از روایات، توانست به سوالات پژوهش پاسخ دهد.



منابع

*قران كريم

- طوسی، محمد بن حسن؛ المسبوط فی الفقه الامامیه، تهران:المکتبه المرتضویه؛ ۱۳۸۷ق، ج ۲
- آلوسی، محمود بن عبدالله؛ روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی، بیروت-لبنان: دارالکتب العلمیه؛ ۱۴۱۵ق، ج ۱۴
- انصاری، مرتضی بن محمد امین؛ المکاسب، قم:الامانه العامه؛ ۱۴۱۵ق، ج ۳
- رازی، احمد بن علی؛ احکام القرآن، بیروت-لبنان: دار احیاء التراث العربی؛ ۱۴۰۵ق، ج ۲
- مجلسی، محمد باقر؛ بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، تهران: دارالکتب الاسلامیه؛ ۱۳۱۵ق، ج ۷۶، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۷۶
- بن بابویه قمی، محمد بن علی؛ علل الشرائع، قم: مکتبه الحیدریه؛ ۱۴۲۵ق، ج ۱
- امام حسن عسکری (ع)؛ التفسیر المنسوب ابی محمد الحسن بن علی العسکری، قم: ۱۴۰۹ق
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه، قم: آل البيت؛ ۱۴۱۴ق
- طباطبائی، محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت-لبنان: موسسه الاعلمی للمطبوعات؛ ۱۳۹۳ق